

Erik Dal

„Vore Bøgers Udstyrelse“ genlæst 1988

I Baggrunden

1884 var et skelsættende år i xylograf FREDERIK HENDRIKSENS lange liv. 30 år gammel havde han i 1877 påbegyndt udgivelsen af ugebladet *Ude og Hjemme* med rigtillustrerede, lødige fag- og skønlitterære bidrag foruden petitstof. De mellemliggende syv år havde skaffet både bladet og dets stifter faglig og menneskelig respekt; „men et Blad, der ikke kan dække sine Udgifter, er en Strømpe uden Bund. Alt forsvinder i Dybet.“ (Se note 1 side 32). *Ude og Hjemme* måtte trods redningsaktioner afhændes med alvorligt tab.

Samtidig var det blevet klart for enhver der ville se, at det xylografiske kunsthåndværk stort set havde haft sin tid som reprot teknik, være sig med eller uden fotografiens hjælp. Xylografens blad havde allerede 1879 bragt Danmarks første tonede ætsning fra Gillot i Paris⁽²⁾. Nu forberedte han selv springet ud i hvad der dengang var „ny teknik“, og rejste i vinteren 1885 til Wien i seks uger for at lære kemigrafi hos C. Angerer & Göschl, hvis firmanavn allerede havde været at se på klicheer benyttet i Danmark.

I øjeblikket mellem fortid og fremtid udsendte nu Gyldendal *Billeder i Træsnit af Johan Thomas Lundbye* ved Holger Drachmann og Emil Bloch. Hendriksen havde skåret de store stokke og i en snæver vending solgt dem til F. Hegel, men: „Vi var paa det Tidspunkt ikke rigtig fine Venner, og han lod mig ikke raade for Bogen. Den blev ikke efter mit Hoved, og fyldt som jeg efterhaanden var med Kritik over vort Bogarbejde, blev den Artikel til, der

tryktes i „Politiken“ Jul 1884, og som vakte nogen Opmærksomhed.“⁽³⁾

De store aviser reagerede dog ikke. Derimod fandtes to foreninger, Den typografiske Forening og Ny typografisk Forening, henholdsvis fagforeningsagtig og upolitisk. Det var deres blade, der tog udfordringen op.

Typograf-Tidende var på pletten 3. januar 1885 – og kan slutte sig til Hendriksens artikel med enkelte forbehold, hvorom nedenfor. Signaturen TH. går med egne ord især ind i kritikken af den hovedløse brug af ornamentering i bøger og konkluderer, at en renere smag ville melde sig, hvis boghandlerne (dvs. forlæggerne) ville overlade den typografiske „udstyrelse“ til bogtrykkerne – hvis disse ville lønne en fagmand som kritisk korrektør – og hvis de kunne få råd til at danne en skole for bogtrykkerlærlinge. Xylograf Hendriksen kan ikke have ønsket sig en bedre konklusion på en anmeldelse. Senere på året bringer tidsskriftet bl.a. et udfald mod tidens blandede fantasiskrifter (14. 11. 1885).

Ny typografisk Tidende bragte i sine to allerførste numre, marts og april 1885, en 6–7 spalter lang argumenterende anmeldelse; her rettes kritikken mod forlæggernes krav om for pompøse eller for smalle marginer, kunstnernes manglende interesse for reproduktionsprocessen samt visse tekniske småfiduser fra xylografernes side. Konklusionen er atter en klar støtte til F. Hendriksen og hans hidtidige og forhåbentlig kommende indsats. „Hans Artikel har allerede baaret Frugt.“

Forfatteren kastede altså blikket på *bogmarkedet 1884*, blot uden at kende dets allersidste uger og uden at nægte sig et par års tilbageblik. Dette marked kan man i *Nordisk Boghandlertidende's* ugefortegnelse optælle til godt 1100 indførsler; tallet dækker dog et langt ringere antal bøger, fordi hæftesubskription var overordentlig udbredt trods merudgiften til omslag – og til distribution, „hvad der i en tid med nærmest sygelig flid og lave lønninger dog måske ikke mærkedes stærkt,“ som ALEKS. FRØLAND bemærker i sin analyse af fænomenet.⁽⁴⁾ Dertil kom som nabo til vort emne 237 titler på tidsskrifter og blade, der udkom ugentlig eller sjældnere.⁽⁵⁾

Hvis man gætter på, at en vilkårlig bog på dette marked kostede en øre pr. side, rammer man omtrent lige så rigtigt og lige så ofte i underkanten, som hvis man i 1988 gætter på en krone. Aleks. Frøland har for 20 nogenlunde ensartede skønlitterære titler beregnet et gennemsnit pr. 16 sider: 13,08 øre i 1870, 16,64 øre i 1875 og 17,28 øre i 1880. Uden at kende disse titler kan man for 1884 skønne, at den ret betydelige stigning er fortsat. Bortset fra de allerbilligst udførte romaner til c. 15 øre arket er stigningen på c. 10 pct., mens visse fagbøger går op til 25 øre arket.

Disse bøger tilbød man en befolkning med meget stor indtægtsspredning og meget ringe skattetryk. De lavere arbejds-lønninger lå væsentligt under den fuldt beskæftigede typografs c. 1000 kr., mere for trykkere end for sættere. Med dette runde tal sluttede en postekspedient og begyndte en adjunkt, der som lektor kunne ende med 3200 kr. Her begyndte til gengæld profes-sorgagen, der gik til 6000. Sjællands Biskop oppebar 11.852 kr. Det var ved nytår 1884 H. MARTENSEN, der netop havde samlet sine *Leilighedstaler* til udgivelse, men døde en måned efter. Bogen udkom hos Gyldendal med stærkt skudt og derfor ganske præsen-tabel fraktur, 476 sider for 5,50 kr., 18,52 øre arket.

Kort sagt: typografen, postmanden eller den yngre gymnasielærers dagløn rakte kun til en temmelig lille roman og ihvert-

fald ikke til den biskoppelige veltalenhed. De ikke-boglige miljøer har kun brugt ganske få kroner årlig til bøger og blade.⁽⁶⁾

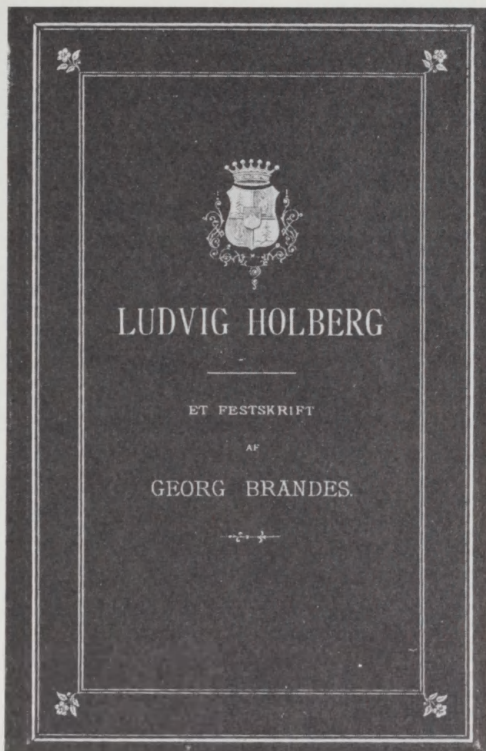
II Artiklen

Selv med gammel hengivenhed for xylograf Hendriksen og traditionen efter ham mærker man en smule oppositionslyst, når man får til opgave at se tilbage på hans gamle artikel henover et århundredes boglige moder og teknikker. Var det så dårligt hele kompasset rundt, som den gamle siger? Er han retfærdig i sine tilsyneladende både spontane og velovervejede og ihvertfald umisforståelige domme? Lad os se på de givne emner.

Papiret var dengang som nu glittet eller uglittet, overvejende maskinpapir; krideret papir var sjældent, det kunstigt blegede papir endnu ikke opfundet. Hendriksen har næppe ret i, at det glittede ser værre ud nu 100 år efter, end det gjorde dengang, og hvis det ser værre ud i 2080erne, er det snarere vor end datidens skyld. Det er temmelig dødt og kedeligt, men anlægget for gulning og ihvertfald for fugtpletning har ikke i særlig grad givet udslag, for ikke at sige udslæt. Det uglittede kan virke tarveligt, men nutidens oppustede kvaliteter, der ikke har den ordentlige featherweights elegance, stiller man nødig op derimod; og det gik jo godt med at trykke xylografer på det. Til visse formål var tavler af afvigende papir nødvendige, især til litografi og dybtryk.

Skriften og dens behandling må være et hovedspørgsmål. Og på det punkt er Hendriksens bemærkninger iøjnefaldende ved hvad de *ikke* omtaler: antikvaens plads i samtiden. Som sædvanlig må man gribe til R. PAULLIS gamle afhandling om antikvaens fremmarch fra 5 pct. i 1840erne til 95 pct. i 1902⁽⁷⁾, med særlig hast og med passage af 50-50-ligevægten i 1870erne. Man kunne vente, at tyskfejndtligheden efter de slesvigske krige og Det moderne Gennembruds fransk-engelske orientering måtte påvirke en åndsbeslægtet bogmand, som de påvirkede markedet i almindelig-

det er Solstraalen, der falder ind gjennem Ruden. Et Spring, og det overgivne Pigebarnd sidder til Hest paa Solstraalen, og hendes hvide Gevandt spiller i alle Regnbuens Farver under den lystige Himmelfart. Søg lette Muse! til du rører Aristofanes's skyede Himmel med din Haand, bank paa Elysiums Porte og hils paa Plautus og Molière, og lad dig saa atter synke, til du har den hjemlige Virkeligheds faste Grund under dine Fødder, se dig om overalt, gjennemsku Menneskene med dit kloge, skarpe Blik og nævn saa, kraftig og djerv og usnerpet som du er. Alt med det rette Navn for din Digter!

1. GEORG BRANDES: *Ludvig Holberg. Et Festskrift*. Med 12 vignetter af Hans Nic. Hansen, graveret af den kendte xylograf H. P. Hansen. Hendriksen kritiserer den smalle løse kolonne og den blege mediæval-sats. Bindet nævner han ikke, smagløst kan man ihvertfald ikke kalde det. Bemærk: levende kolumentitler side for side. Gyldendal/J. Jørgensen 1884. 312 s. 5 kr. 141 mm, her, som oftest i det fig.: papirbredde i Kgl. Bibl.s indbundne eksemplær.

2. Samme bog i leverbrun helshirting med guldtryk. 7,50 kr. 148 mm fra fals til bindkant.

hed. Men nej: Hendriksen ser karakteristisk nok på kvalitet og ikke på moder, og finder med god grund ingen glæde ved de udmagrede franske og engelske empire-skrifter i tysk fabrikation – eller ved „den blege og nu aldeles fortærskede Modeskrift *Mediæval*“, som dog ellers var ekkoet af den begyndende fornyelse i det engelske bogvæsen, det Hendriksen iøvrigt henviser til. Eksempel 1 og 2.

Ikke nok med at drøftelsen af skriftbevæger sig frit i begge skriftarter: Hendriksen roser tyskerne for genoplivelsen af

schwabacher, der findes foran replikkerne i HOLBERGS *Comoedier* 1848ff (Berlingske Bogtrykkeri), flot, og som brødskrift i Jubeludgaven af samme 1883ff, mindre flot og genstand for kritik i en senere artikel af Hendriksen⁽⁸⁾; den var jo udpint i forhold til sine svulmende aner. Eksempel 3 og 4.

På det punkt mødte Hendriksen modsigelse: Typ-Tidende ønsker ikke frakturen fornyet indflydelse og ser elegant schwabacheren „som en Hofmand af gammel Race“, mens Mediævalens læselighed fremhæves. Ny typ.Tidende påpeger det uheldige i at bogtrykkerne skal investere i komplette fraktur garniturer i stedet for at satse på et rigere antikva-udvalg.

Xylografens konkrete sammenligninger er ikke altid retfærdige. Når man „griber iblinde“ og får fat i *Peder Paars* 1772, bør man vedgå, at en sjette sans må have erstattet synet, mens man greb en af de mest ambitiøse og velplejede bøger fra en lykkelig periode i landets og dets bogtryks

Scen. 5.

Jeppe allene.

Dette lighed og begynder at smage.

En hvid Høne og en broget Høne
De fattede sig op mod en Bøtte etc.
Ach! gid turde driffe for en Skilling endnu. Jeg troer jeg
ger det. Nej! det blir en Ulfke of. Kunde jeg kun
ferst faae Kroen af Gæste, saa havde jeg ingen Nød,
men det er ligesom een holder mig tilbage. Jeg maa
der ind igjen. Dog hvad er det du gier, Jeppe? Jeg
seer Nulle ligesom faaer mig for Dejen med Mæster Erich i
Haauden. Jeg maa vende om igjen. Ach! gid jeg turde
driffe for en Skilling endnu. Min Mand siger, du skal,
min Høgg, du skal ikke hvem skal jeg nu giere imod?
Er ikke min Mand mere end min Høgg? Jeg mener jo.
Skal jeg banke paa? Oj! Jacob Eftemager, herud!
Men den forbandede Kvinde kommer mig igjen for. Vilde
hun kun saaledes faae, at Høgg-Bønnen fik ingen Glæde,
fattede jeg Randen om det; men hun faaer som s s s s
Ach, Gud bedre mig arme Mand! hvad skal jeg giere?
Lying din Natur, Jeppe! Er det ikke en Stam, at
du skulde stutte dig i Ulfke for et lumpen Glas Brænde-
vinn? Nej! det skal ikke for dem gaa, jeg maa ferst.
Ach! gid jeg turde driffe kun for en Skilling endnu. Det
var min Ulfke, at jeg ferst fik Emag derpaa, nu fand
jeg ikke komme ofsted. Fort Dem! Dronken skal spilte jer
ad, om I ikke gaaer. Men de Carnalier vil saa mari
ikke. De vil til Kroen igjen. Mine Lemmer fører Krig
med hinanden: Manden og Bønnen vil til Kroen, og Høg-
gen til Dejen. Vil I gaae I Hundel! I Døstier! I
Eftaballer! Men Døstier fare efter dem, de vil til Kroen
igien; jeg har mere Mæde med mine Dem at faae dem
til

19*

3

ACTUS IV.

Scen. 1.

Antonia, Eriks, Marthe, Sjæp.

Antonia. a, herchez vous? etc.

Marthe. etc.

Sjæp. etc.

Erik. etc.

Antonia. etc.

Marthe. etc.

Sjæp. etc.

Scen. 2.

Jean. etc.

Marthe. etc.

Sjæp. etc.

Erik. etc.

4

3. LUDVIG HOLBERG: *Comœdier*, udg. for det Holbergske Samfund af F.L. Liebenberg. I. Sat med en god fraktur + schwabacher til Hendriksens tilfredshed. Berlingske Bogtrykkeri 1848. 436 s. i rigsdaler bindet. 156 mm i det foreliggende ubeskårne eksemplar.

4. LUDVIG HOLBERGS *samtliges Comœdier. Jubeludgave* ved F.L. Liebenberg. Ill. af Hans Tegner. Det store nummer i Holbergåret, med xylografi som her eller klicheer, nogle ornamentet i farver. Ernst Bojesen/J. Jørgensen I-III 1883-88. Ca. 1500 s. 65 kr., indb. 83, 95 eller 125 kr. 230 mm.

lonlige Skriftemaal meddele ham, at han endnu ikke kunde komme til Alters.²²³⁾ I det han da fjærnede sig, kunde det af Omstaaende endnu vel forklæres, som om han blot havde villet være til Skriftemaal, men ikke til Alters, hvilke to Handlinger ikke nødvendigvis vare forbundne. Ja, selv om det skulde gaae saa vidt, at Præsten tilsidst nødsagedes til fra Prædikestolen at bede den oven omtalte Bøn om, at Djævelen, der hindrede Vedkommende i at lære sin Børnelærdom, maatte forlade ham, saa fulgte dog ikke aldeles nødvendigt heraf, at Menigheden kunde opdage, hvo det var, da det var forbudt at nævne Navn. Dog er det rimeligt, at man i saa Fald nok har kunnet gjætte sig til den Paagjældende, da den lange Udeblivelse fra Nadveren maatte gjøre ham kjendelig.

Thi hermed holdt man baade fra Præsts og Menigheds Side et vaagent Øje. Det at lade for lang Tid gaae hen i saa Henseende, uden at have nogen lovlig Undskyldning, var en meget farlig Sag. Om Studenterne ved Københavns Universitet hedder det saaledes: «Hvis nogen ikke gaar til Alters i et halvt Aar, skal han straffes efter Rektors Skjøn, og der-

som nogen holder sig borte i et helt Aar, skal Rektor lade ham afstraffe efter Fortjeneste». Meningen med disse lidt uklare Udtryk bliver forstaaeligere, naar man hører, at dét blot at udeblive fra den almindelige Gudstjeneste straffedes første Gang med en Bøde af en Mark og anden Gang med «hemmelig Afstraffelse», hvilket vistnok var enstydigt med Stokkeprygl.²²⁴⁾ Paa Landet straffedes længere Udeblivelse fra Nadveren med Bandlysning, som, hvis Vedkommende var en Fæstebonde, kunde føre til, at han blev sat fra sin Gaard. Aar 1574 blev f. Ex. en af Universitetets Bønder i Haraldsted jaget fra Gaarden, fordi han i sex Aar ikke havde været til Alters.²²⁵⁾ Bandlysning og Anklage i lignende Anledning omtales oftere.²²⁶⁾

Paa samme Tid, som Øvrigheden saaledes ved verdslige Straffemidler nødte Folk til Alters, tvang den Niels Hemmingsen og den danske Gejstlighed til at lære, at hvo der nød Nadveren uværdelig, modtog Herrens Legeme og Blod til Fordømmelse. Om muligt ligesaa stodende var den Maade, hvorpaa Regeringen varetog sine egne Pligter ligeoverfor Alter-

Nicodemus.

Door smuk er Aftenstunden!
Nu synker Solen, det er kolt i Lunden.
Den dufter frisk; paa grønne Straae
Det er ei fugtigt end at gaae.
Paa Marken højt jeg hører fjaeret brøge.
En Times Tid jeg vil mig vederqvoege.

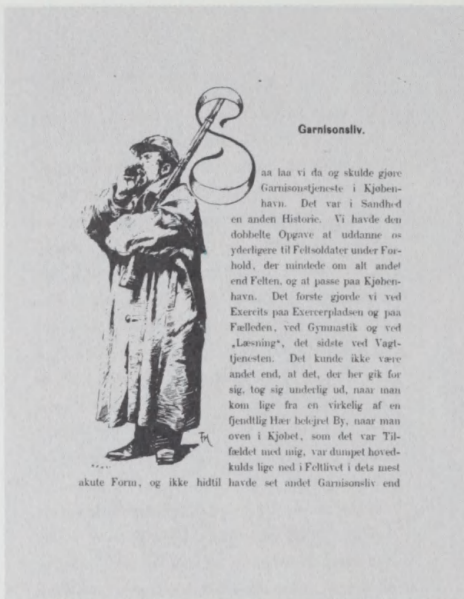
Har man sin Dont forrettet,
Og Dagens Byrde fra sit Hjerter lettet,

Saa hlier man hen ad Aften træet,
Da kan man iffe sandse ret.
Naar ei man gavne kan og vicke mere,
Det tilladt er, i Skoven at spadse.

Jeg negter ei, det Grønne
Har noget Indigt, som jo alt det Skjønne.
Her kunde selv man faa faae Kyff
At synke til Naturens Byst,
Og tolke følelsen, som mangen Rimer,
Naar man har Tid, i sine frihedstimer.

Jeg Kyffen ei kan tæmme;
Men høres maa for Guds Skyld ei min Stemme:
I Staten var mit Held forspildt,
Man holdt mig for en Sangerpildt.
Hvo Skionhed tolker, i Naturen fæuer,
Den til forretninger ei længer dner.

Thi gaaer jeg med det stille;
Og hører jeg paa Nattergalens Trille,
Da fæer det i en sildig Stund
Sag Grenen i den mørke Lund.
At ei jeg robes skal af mine Ege.
Hvad vilde de til sig en Vandring sige?

Garnisonsliv.

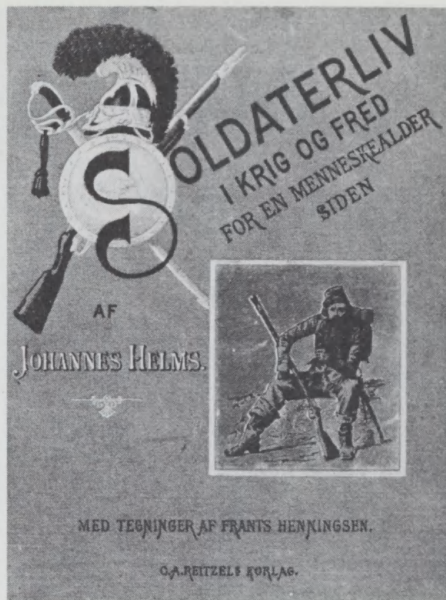
na laa vi da og skulde gjøre Garnisonstjeneste i Kjøbenhavn. Det var i Sandhed en anden Historie. Vi havde den dobbelte Opgave at uddanne os yderligere til Felttsoldater under Forhold, der mindede om alt andet end Felten, og at passe paa Kjøbenhavn. Det første gjorde vi ved Exercits paa Exercerpladsen og paa Fælleden, ved Gymnastik og ved „Læsning“, det sidste ved Vagt-tjenesten. Det kunde ikke være andet end, at det, der her gik for sig, tog sig underlig ud, naar man kom lige fra en virkelig af en fjesellig Hær belejret By, naar man oven i Kjøbet, som det var Tilfældet med mig, var dumpet hovedkulds lige ned i Feltlivet i dets mest

akute Form, og ikke hidtil havde set andet Garnisonsliv end

10

og et par af de fremhævede undtagelser (*Aarets Evangelium*, de norske folkeeventyr) har xylografer fra Hendriksen, som måske også har lagt hånd på udformningen af bøgerne. Eksempel 9. At billeder gerne anbringes på eller under midten af siden, ved ulige billedhøjder med flugtende *overkant*, og altså i vore øjne hænger, er en tidsstil, der ikke kritiseres. Der falder heller ingen bemærkninger om hvad vi kan føle disharmonisk: blanding af flere reprotikker: xylografi, tidlige klicheer, glemte teknikker før klicheernes gennembrud. Derimod vender xylografen skarpe ord mod sit eget håndværk på grund af de „unaturlige Krav, der stilles til dets [: xylografiets] smidige Evne, men stik imod dets oprindelige Karakter“. Summarisk sagt tænker han her på modsætningen mellem facsimilesnittet, der føjede sig efter en tegnings karakter, og det (især franske) tonede snit, der søgte at kappes med fotografiet, og som Hendriksen ikke dyrkede.

Vald. Pedersen påpeger med rette, at 1884-artiklen var dristig, fordi Hendriksen kategorisk kritiserede forlæggerne og bog-

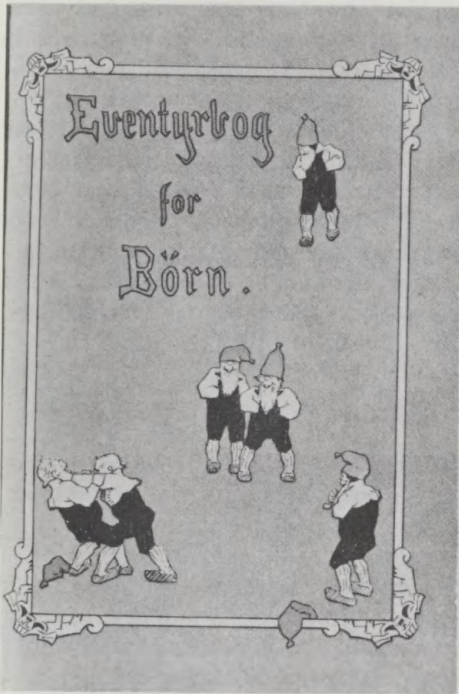
11

10. JOHANNES HELMS: *Soldaterliv i Krig og Fred for en Mennekealder siden*. Ill. af Frants Henkingsen. Positivt omtalt af Hendriksen på initialet nær. – Helms fortæller om en dikteret rapport, hvori *successivt* var blevet til 6 og 7, og småfilosoferer perspektivrigt: „Man tænke sig Systemet gennemført, al skriftlig Meddelelse simplificeret til at udføres ved Hjælp af de 10 Taltegn – anbragte paa en Skrivekugle – Fantasien svimler!“ C. A. Reitzel/Thiele 1883. 216 s. 3,50 kr. (for 3. oplag. 1889). 152 mm.

11. Samme bog. Grå helshirting med tidstypisk fri komposition i sort og guld. 5,50 kr. 158 mm.

trykkerne, netop dem han skulle leve af at sælge xylografer og snart efter klicheer til, samtidig med at han er part i sagen, fordi de bedre arbejder ofte skyldes hans venner og delvis ham selv.

Forlagsbindet kritiseres måske af denne grund kun teknisk, omend forbitret: Der benyttes smagfulde tegninger til mange af de komponerede pragtbind, men bogshirting er et forlorent og usolidt materiale, moderne men lumpent og tilmed stærkt fordyrende. Eksempel 10 og 11. Især det sidste er uimodsigeligt: Typiske bogpriser fra 2,50 til 5 kr. fordyres med bindpriser på 1,25–1,50 kr. Soliditeten, nå ja, sandt nok, men

12

12. P. CHR. ASBJØRNSEN OG JØRGEN MOE: *Eventyrbog for Børn. Norske Folkeeventyr*. Ill. af E. Werenskiold og Th. Kittelsen. Matblåt omslag af førstnævnte med figurer i sort, hvidt og rødt. Gyldendal/J. Jørgensen, omslaget dog litograferet hos Chr.J. Cato 1883. 108 s. 1,75 kr. 136 mm. (Bd. II udkom 1884).

13. Samme bog. Lysegrøn helshirting med guld, rød skrift og sorte bjerge. Bagsiden med blindtrykt ornament med figurer. Tegnet af Albert Hartwig, graveret af Chr. Danielsen. 3,50 kr. 146 mm.

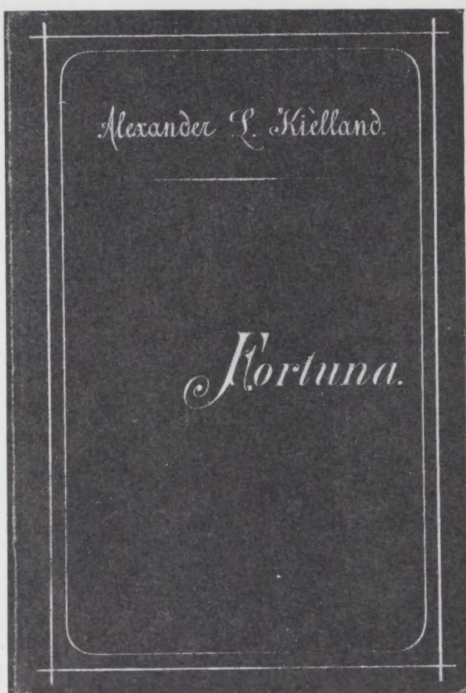
ikke så få bøger har dog overlevet til dato i velbevarede forlagsshirtingsbind.⁽¹¹⁾

Konkurrencen med privatbindet lå mindre i prisen end i fordelene ved at få et moderne bind færdigt hos boghandleren. Og selvfølgelig i tidens smag for det stærkt dekorerede, som privatarbejde ikke kunne præstere. Om den smag kan i høj grad diskuteres – de komponerede bind havde jo endnu ved århundredmidten få samlere og sympatisører – og Hendriksen finder et slående eksempel i ERIK WERENSKIOLDS festlige og usædvanlige omslag til *Eventyrbogen* på bekostning af pragtbindet, som

13

er graveret af dette fags hovedmand CHRISTIAN DANIELSEN; bindet fordobler prisen 1,75 kr. på de små bøger. Eksempel 12 og

14

15

13. Ganske vist gav Danielsens død 30 år senere Hendriksen anledning til et rigt illustreret, roligt tilbageblik på emnet, vistnok dets første historiske behandling.⁽¹²⁾

ALEX. KIELLANDS roman *Fortuna* roser Hendriksen ud fra de os ubekendte omslag på bekostning af BJ. BJØRNSONS *Det flager i Byen og på Havnen*. Også deres shirtingsbind er belysende: nogle spartanske streger overfor et komplet fjordlandskab i kulører, pris 1,50 og 1,75 oveni høje bogpriser. Eksempel 14 og 15.

III Andre bøger

Inden en konklusion af denne genlæsning søges draget, kunne der være grund til at kaste et blik på nogle af de 1884-bøger, som F.Hendriksen *ikke* nævner. Stærk begrænsning er fornøden i denne artikel som i den gamle, og en samtidig såatsige atmosfæriske fornemmelse af sæsonens bogverden kan ikke sådan genskabes; men læsning af årets bogfortegnelse vækker nu nysgerrighed på adskillige mere og mindre tilfældige punkter, og enkelte fund skal omtales.

Skriftblandingen på de fleste titelblade er iøjnefaldende i bøger af næsten alle arter. At man ikke har brødskriftens snit i alle grader, kan forklare, at man fx. brugte et afvigende snit i petitstof, men forklarer ikke glæden ved hvad man må have følt som dekorative blandinger af skrift som af dekorationslementer udenfor bogverden; F.Hendriksen tager iøvrigt ikke specielt afstand herfra. En skriveskriftlinie med streg under bidrager til at give G. E. LESSINGS klassiske drama *Nathan*

14. ALEX. L. KIELLAND: *Fortuna*. Roman. Grågrøn helshirting med guldtryk. Gyldendal/J. Jørgensen & Co. 1884. 318 s. 5,50 kr. (hft. 4 kr.). 116 mm.

15. BJ. BJØRNSON: *Det flager i Byen og på Havnen*. Lysegrøn helshirting med blind og sort ramme, guld og trefarvet flag, der på andre eksemplarer har de svensk-norske unionsfarver i øverste inderste felt. Gyldendal/Fr. Bagge 1884. 490 s. 7,75 kr. (hft. 6 kr.). 116 mm.

G. E. Lessing.

NATHAN DEN VISE.

DRAMATISK DIGT I FEM ACTER.

OVERSAT AF

H. C. ROEDE.

— * —
MED EN ORIENTERENDE INDLEDNING

AF

RICHARD PETERSEN.

— * * * —
KJØBENHAVN.

KARL SCHÖNBERGS FORLAG.

1884.

16

den *Vise* en 'førsteplads' blandt hvad vi har set på. I bogens tekst er der pynteskrift til akternes, grotesk til scenernes og egyptienne til replikkernes overskrifter og stikord, men – bortset fra det, Fru Kammerherreinde – så går det godt med en god og rolig antikvasats. Eksempel 16 og 17. I skønlitterær prosa er der ikke megen anledning til at skifte skrift. Faglitteraturen slipper derimod ikke. En hovedforskel fra nutidig praksis er den meget sparsomme brug af kursiv, når det ikke ligefrem gælder latinske, franske eller engelske ord og vendinger. Man bruger halvfedt især til navne og små overskrifter og ellers spatiering, og når man i vor tid nysætter 19. årh.s bøger og er tilbøjelig til at kursivere spatieringerne, som er dyre og anses for grimme, må man vide med sig selv, at man smelter dem sammen med gengivelse af hvad der allerede dengang var kursiv. Men altså: man foretrak styrkekontrasten fremfor kursivens

134

FJERDE ACT.

FØRSTE SCENE.

(I Klostervælvingerne.)

KLOSTERBRODEREN og snart efter TEMPELHEREN.

KLOSTERBRODEREN.

Ja, Patriarken har alligevel
Dog Ret. Thi alt, hvad han befaler mig.
Vil ikke rigtigt gaa. Men hvorfor byder
Han mig dog ogsaa stedse slige Sager?
Jeg kan ej overtale, være snodig;
Jeg har ej Lyst at stikke mine Hænder,
Min Næse allevegne ned. Har derfor
Med denne Verden vel jeg Afsked taget
For nu først ret for Andres Skyld at volde
Mig Bryderi med denne Verdens Sager?

TEMPELHEREN (Kommer ham i Hast møde)

Nu, Broder! Er I dér? Jeg gik just om
Og ledte efter Eder.

KLOSTERBRODEREN.

Efter mig?

TEMPELHEREN.

Saa kjender I mig altsaa ikke længre?

17

16-17. G. E. LESSING: *Nathan den Vise*.
Eksempel på stærk skriftblanding til titel- og
dramasats. Karl Schönberg/Bianco Luno 1884.
278 s. 3,50 kr. 115 mm.

formkontrast, eller man spatierede den halvfede og gjorde således både/og med kedeligt resultat.

Hvis datidens bogsider falder blege ud, skyldes det som nævnt af Hendriksen først og fremmest magre skrifter og blegt tryk, der var noget af en mode – medmindre grunden blot var cylinderpressernes hast, der vanskeliggjorde farvekontrol. Han går ikke ind på en tredie årsag, de rigelige ordmellemlum, som de af ham påberåbte englændere var begyndt at stramme op. Den gode og *ensartede* 'udslutning' er siden blevet et hovedpunkt for god satsbehandling; nutildags nedbrydes den således forbedrede læsefunktion af tekstbehandlingsanlæg, der skalter og valter med ordmellemlummene for at opnå den 'bog-

mæssige' faste højrekant, som typograferne til gengæld ikke sjældent giver fri.

Skydningen mellem linierne kan der dengang som nu næppe siges noget generelt om. I bedre bøger er den snarere større end de to punkt, man nu hyppigst ser, skønt det ofte er det tredje punkt, der virkelig giver læseligheden.

En bog, der har gjort et vist indtryk, er FREDRIK NIELSENS *Haandbog i Kirkens Historie. I: Oldkirken*, det første af tre tykke dyre bind. Der skal meget til at påstå, at man i dag ville være glad for at læse end-sige lære den, men det er rigtignok et regulært stykke bogarbejde, og 65 enheder pr. linie lader sig høre. Eksempel 18.

Et værk af særlig karakter kan fremdrages, men det hører hjemme blandt dem der kun kan kræve opmærksomhed af specialister. C.G. ANDRÆ: *Den danske Gradmaaling IV* (Reitzel/Luno) er gennemført med engelsk antikva, med god skydning for at opveje kolumnebredden, som defineres af et stort skema-materiale; den slags har alle dage hørt til Lunos specialer. Bogen er på 448 sider 4°, prisen 10 kr., altså = 35,7 øre pr. ark.

Illustrerede fagbøger nåede Hendriksen ikke frem til at behandle i artiklen, fordi den kunstneriske illustration lå ham så stærkt på sinde. Et par højst forskellige bøger af den art fremdrages derfor til supplerung.

På et tidspunkt, da der knap fandtes geografiundervisning i landet, banede E. LØFFLER sig vej til den første universitetsstilling. Populær i sigtet, men stofrig og uden tvivl brugt på flere trin, var hans store *Haandbog i Geographien*, der otte år efter sin fremkomst i 1876 allerede krævede 3. udgave – ikke unaturligt i en tid, da de forskelligste kræfter søgte at underlægge sig kloden ved udforskning, ved handel, ved mission. Igen en smal engelsk antikva med spatiering, næsten ingen kursiv, med halvfedt til navne (i petistykker dog egyptienne utvivlsomt i nødsfald). De 7–800 sider udkom i hæfter 1883–85 og endte med en pris på 12 kr. men så var der rigtignok også 178 xylografer i teksten, øjensynlig

var i Gnosticismen, lærte Kirken at sætte alle Kræfter ind paa Løsningen af de Opgaver, der vare den stilled. Naar Gnostikere som Basilides og Valentinianeren Herakleon¹⁾ skrev Udlæggelser til enkelte af det ny Testaments Bøger, blev Kirkens Mænd drevne til at stille andre Udlæggelser op som Modstykker. Over for Markionitismens og Ebjonitismens ensidige Opfattelse af det gamle Testament maatte Kirken føle sig opfordret til at belyse Forholdet imellem den gamle og den ny Pagt. I Modsætning til den falske Gnosis søgte de af Kirkens Lærere, der havde Naadegave dertil, at udvikle en sand Gnosis, og den kristelige Troslære fik mange af sine Problemer stilled under Kampen med Gnosticismen. Endelig lærte den rige gnostiske Kultus Menighederne at tage flere Former af Kunsten i Kristendommens Tjeneste. De gnostiske Hymnedigtere lærte mange af Kirkens Mænd at finde Salmetonen og at syngte Herren en ny Sang; og i større og større Maal fik ogsaa de bildende Kunster Betydning²⁾ indenfor Frimenighederne, der stundum havde ondt ved at opgve den Ligebyldighed for Kunsten, som de havde faaet i Arv fra Jødedommen.

§ 5. Læreudvikling og Lærkamp.

De Forskere, der i vore Dage have syset grundigst med Trosekjendelsens Historie, ere komne til det Resultat, at denne paa Grænseskjælet af den apostolske og efterapostolske Tid i det mindste har indeholdt de Lød, der findes i det saakaldte gammelromerske Symbol³⁾. Dette lød i Følge gamle Opskrifter⁴⁾ saaledes: »Jeg tror paa Gud Fader almægtigste og paa Jesus Kristus, hans enbaarne Søn, vor Herre, som er født af Hellig-Aanden og Jomfruen Maria, som er korsfæstet under Pontius Pilatus, be-graven, paa den tredje Dag opstanden fra de døde, opstegen til Himmels, siddende ved Faderens højre Haand, hvorfra han kommer at dømme levende og døde; og paa Hellig-Aanden, den hel-

¹⁾ Se om denne Heinrich: Die valentinianische Gnosis und die heilige Schrift S. 127 ff. ²⁾ Gnosticismens Forhold til Kunsten er oplyst i C.W. King: The Gnostics and their remains (London 1864). Frimurerløgernes Benyttelse af de gamle Gnostikeres Symboler er behandlet i et eget Afsnit, S. 173 ff. ³⁾ Caspari: Quellen III, S. 143 ff. 161. Jvfr. von Zeschwitz: System der christl. Katechetik II, 1 (2 Udg.) S. 105 ff. Harnacks Artikel i H. R. E. I, S. 567 og Zahns Afhandling i Z. f. k. W. II, S. 302 ff. ⁴⁾ Navnlig efter den smukke Tekst i det saakaldte Psalterium Aethelstani hos Heurtley: Harmonia symbolica (Oxford 1858) S. 79.

18. FREDRIK NIELSEN: *Haandbog i Kirkens Historie. I: Oldkirken*. Smal skrift, men proper præsentation af en meget stor tekstmængde. Bemærk at noterne vel er omløbende, men skilt med dobbelt ordmelletrum. Karl Schonberg/Bianco Luno 1885 (hæftesubskription 1883–85). 876 s. 13 kr. (for 2. oplag 1893). 147 mm.

19. E. LØFFLER: *Haandbog i Geographien*. 3. udg. Se teksten. Gyldendal/J. Jørgensen 1883–85 (hæftesubskription). 728 s. ill. 12 kr.

20. P. KØBKE: *De danske Kirkebygninger. Kortfattet Oversigt*. En beskeden men fortjenstfuld fagbog til meget lav pris. Ved Udvalget for Folkeoplysnings Fremme. I komm. hos G. E. C. Gad, 1883. 120 s. 90 øre. 110 mm.

sammenlånt af afstøbninger og nyskæring i flæng og ret harmonisk anbragte – samt syv farvelitografiske kortbilag. En alvorlig investering for en ung vordende lærer, men virkelig noget at få i hånden. Eksempel 19.

På et ganske andet niveau finder man P. KØBKE: *De danske Kirkebygninger. Kortfattet Oversigt*. Beskedent papir og trist fraktursats; xylograferne er af noget blandet kvalitet og ofte anbragt anderledes end

mangle Skoleundervisning, og Videnskabeligheden (20 Universiteter) staar meget højt, som det er at vente hos et Folk med Tyskernes Flid og Granskraand; blandt Kunstnerne kan især Musikken glæde sig ved geniale Dyrkere. Ogsaa i materiel Henseende indtager Tyskland en særdeles fremragende Stilling ved sit Agerbrug, som dog ikke kan dække Landets Behov, skjønt det suppleres af den største Kartoffelavl i Europa, sin Industri og Bjergværksdrift, hvilken sidste med Hensyn til Kul og Jern kommer Englands nærmest, og sin storartede af gode Toldlove støttede Handel („det tyske Toldforbund“); den aarlige Handelsomsætning staar kun tilbage for Englands Handelsmarinen, som tæller 4800 Sejlere, viger i Drægtighed kun for den engelske og norske, og Jerubansystemet, der 1877 havde naaet en Længde af over 4000 geogr. Mil, er det største i Europa.

Den østerrigske Kejserstat*)

er et Dobbelmonarchi, Østerrig og Ungarn, hvis samlede Areal er 11,330 geogr. □ Mile med henimod 38 Mill. Indb. Af Byerne er der 12, i hvilke Folketaallet overstiger 50,000.

De østerrigske Arvelande,

hvis Antal beløber sig til 14, udgjøre tilsammen 5450 □ Mile med 22 Mill. Indvaanere. Vi lase dem følge her med deres vigtigste Byer:

Næste-Østerrig: Wien (1,103,500). Øvre-Østerrig: Linz, Steier, Salzburg; Salzburg, Steiermark: Graz (75,800). Kärnten: Klagenfurt. Krain: Laibach, Idria. Kyslandst: Triest (123,000). Pola. Triest: Innsbruck, Bozen, Triest. Bohmen: Prag (210,000). Velen, Carlsbad, Reichenberg, Königgrätz. Mähren: Brünn (82,700), Olmütz, Austerlitz. Schlesien: Troppa. Galicien: Lemberg (109,700), Brody,

*) Nærmest eller Kina: Leitfaden f. d. geogr. Unterrichts. Wien 1871.

Vielicka, Krakov (77,800). Bukovina: Czernowit. Dalmatien: Zara, Spalato, Ragusa. Af tidsevarselte Fæstningsger findes meget faa, den vigtigste er Olmütz.

Hoved- og Residentstaden Wien (*Vindobona*), som ligger ved Donau, er med sine talrige Forstæder betydeligste By. I den ældre Del af Staden findes det kejserlige Slot med omfattende Samlinger samt den prægtige gotiske

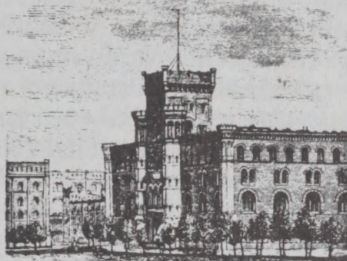

Fig. 91. Arsenallet i Wien.

Katedral St. Stephans, i Forstæderne hinsides Ringstrasse Slottet Belvedere ligeledes med rige Muser (navn. den fortrinlige Vaabensamling fra Ambras ved Innsbruck), det storartede Arsenal og mange andre Prægtbygninger. Folketivet har især sin Tumbleplads i de store Parkanlæg Prater og Augarten samt paa den smukke Plads, der benævnes Graben. Med Hensyn til Kunst og Videnskab indtager Wien en meget

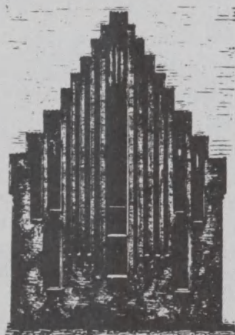

Fig. 73. Chøf af Mariæ Kirke i Vejling.

eller som de kaldtes hos os efter Gærden af deres Rutter: Graabredrene og Sortebredrene.

Des værre har vor Hovedstad ikke mere nogen gotisk Kirke tilbage, siden Byens prægtige Hovedkirke, den ældre „Vor Fru“ med det høje Taarn og Spir, gik til Grunde: den havde først lidt væsentlig Skade ved Byens Brand i forrige Aarhundrede og saldt dernæst under Englands Bømbardement 1807 som et Kog for Ruine. Kun enkelte Dele af St. Petrikirke og af Helligaandskirken minde om den yngre, gotiske Stil.

3. Midalderens Billedkunst.

Den katolske Kirke er altid optraadt med stor Prægt og har taget alle Kunstarter i sin Tjeneste. Vore middelalderlige Kirkebygninger have derfor i det indre været langt mere ubsmukke, end man nu falde formodt, naar man ser de hvide og ensformige Kirkerum, der findes overalt i Danmark.

Fig. 74. Malet Billede af Korsfestelsen, ved Triumfbuen i Hjørlands Kirke ved Hillerød.

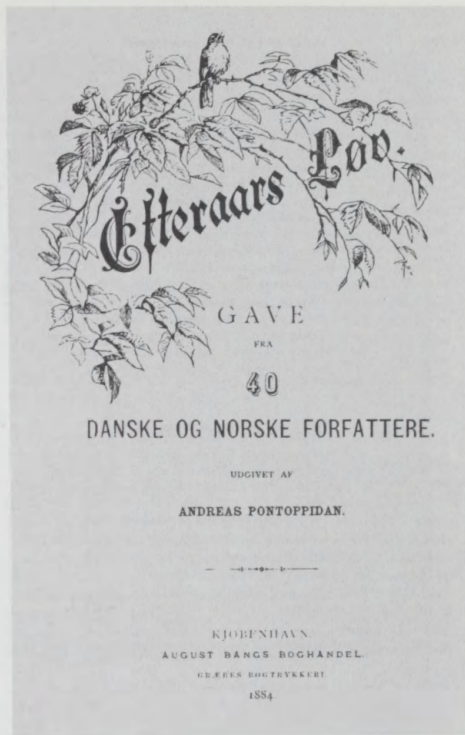
Der er da ogsaa, navnlig i den sidste Menneskealder, i en Mængde danske Kirker fundet maalede Billeder

vi ville foretrække, iøvrigt pænt trykt. Eksempel 20. Men den der måtte se langt efter evt. bedre bøger om et centralt emne i vor kirkelige og kunstneriske arv, kunne få en bog med 103 illustrationer for 90 øre, og man kan forestille sig den mindrebemidlede ublaserede glæde ved at have fundet udvej for dette beløb. Som selvfølgelig var kunstigt, en af mange frugter af det velsignelsesrige Udvalget til Folkeoplysnings Fremme („dem med Frihedsstøtten“), som ikke skal omtales nærmere her. Kritikerne må bevise, at et bedre resultat kunne opnås inden for samme tilskuds- og prisramme, og det kan det vist kun med et billedlayout, som svarer bedre til vore æstetiske krav end til datidens.

IV Konklusion og konsekvens.

Ordbog over det danske Sprog X 1928 har kun et par rent praktiske sammensætninger med ordet *Klunke*. Redaktørerne af det Supplement, som Det danske Sprog- og Litteraturselskab i årtier har arbejdet på, har materiale, som viser at Klunketid og Klunkestil først melder sig i 1930erne, „Funkistiden“, som reaktion på de halvhundredårige miljører; og OTTO RUNG: *Fra min Klunketid* 1942 slår ordet fast.⁽¹³⁾ Rung og mange andre har søgt at forklare denne uldne og frynsede stilmixtur psykologisk, håndværkshistorisk og økonomisk. I nærværende artikel afspejles den ikke mindst i omslag og bind. Eksempel 21, 22 og 23.

Her skal blot fastslås, at F. Hendriksen løb lige ind i klunkeårene, da han i 1870 kom hjem fra London og etablerede sit Xylografiske Institut, og at der i tiden og stilen lå en forvirring, en kvalitetssvækkelse og en uærlighed, der stred mod grundtræk i mandens karske og redelige personlighed og hans dertil svarende smag og sprog.⁽¹⁴⁾ Derfor måtte han på den omtalte ærgerlige foranledning afregere. Det skete som sædvanlig usmåligt på alle måder, uden hensyn til egne næringsinteresser og med en selvsikker kraft og klarhed, der måtte fænge. Og det skete i det nystiftede

21. *Efteraars Løv*. Antologien, som er en gave til børnehjemmet på Vodroffsvej på Frederiksberg, har gult omslag med sort og rødt tryk, behersket ligesom titel og emne i forhold til de mere populære bøger. Bemærk, at den træskårne titel tones ned fra sort til gråt. August Bang/Græbe 1884. 188 s. 1,25 kr., indb. 2 kr., siden nedsat på andet forlag. 111 mm.

22. G. AIMARD: *Stevens Fyrste*. Omslag med brunt og sort tryk, med netop den rette appel. Brødrene Salmonsens (J. Salmonsens)/J. Cohen 1884. 302 s. 3 kr., indb. 4,25 kr. 111 mm.

23. *De smukkeste Æventyr af Tusend og én Nat*, bearb. af Fr. Hoffmann, oversat af Christian Winther, ill. af Carl Thomsen. Gult omslag med blåt og rødt tryk, xyl. af Hendriksen. P.G. Philipsen/J. Jørgensen & Co. 384 s. 4,50 kr. indb., findes også hæftet. 126 mm.

radikale blad *Politiken*, der dengang ligesom andre blade meget vel kunne lade et stykke kulturstof uden illustrationer fylde forsiden; derfor også sprogligt og reelt med sigte på enhver bogkøber og læser også udenfor fagene. At en del af det, Hendriksen her og andetsteds roste eller selv frembragte, er ligeså tidsbundet, er en selvfølge og ingen gyldig antikritik, og hænger iøvrigt sammen med, at bogtrykke-

22

23

rens materiel og repromandens teknik ikke kan udskiftes fra måned til måned.

Eftervirkningerne af juleavisens artikel kan ikke måles isoleret, da de hænger nøje sammen med Hendriksens endnu halvhundredårige virke. Men alt viser, at han havde sat fingeren på de samtidige bogfolks svagheder, og at mulige overdrivelser ikke kom ham og hans sag til skade. Konklusionen må blive, at han stort set havde ret og hvad mere er: ret til at have ret.

Vejen gik nu lige frem, vel at mærke med dagligt hårdt arbejde for brødet som dansk pioner i en ny teknik. Sidst i 1887 åbnede et indlæg af Hendriksen i fagbladene vejen til Forening for Boghaandværks stiftelse 26. februar 1888⁽¹⁵⁾; i samme år var danske og udenlandske bogarbejder at se på Den nordiske Industriudstilling i København. Forårets arrangementer i den nye forening knyttedes til udstillingen og som ofte senere til Det kgl. Bibliotek, hvis chef CHR. W. BRUUN viste den varm interesse.

I *Tidsskrift for Kunstindustri* skrev Hendriksen samme år en stor artikel om „Boghaandværk paa Udstillingen“. Her skrev han for en snævrere kreds end i Politiken og kunne gå i enkeltheder med bestemte bøger og bind. Han nævner også den skærpede kamp mellem repro-mediernes. Tanken om en fagskole nævnes atter, og den blev taget op af Ny typografisk Forening med et møde endnu samme år for at blive til virkelighed få år senere.

Her slutter vi med de ord, hvormed Xylograf Hendriksen slutter artiklen i *Tidsskrift for Kunstindustri* for 100 år siden. Den der vil bedømme de mellemliggende slægtleds og vort eget årtis bogarbejde, kan overveje, i hvilket omfang målet til forskellige tider er forstået og nået:

*Ydre og Indre maa gaa Haand i Haand
– og derfor ere alle Boghaandværkets
Fag ubetinget interesserede i at sætte
Skulder mod Skulder, for forenede at
afkaste det Smaalighedens Præg, som
Aaringers uforstandige Slendrian og
fattige Forholds daarlige Pyntesyge har
sat paa Fagenes Virksomhed.*

Noter

- (1) F. HENDRIKSEN: *Mennesker og Oplevelser*, ny rev. og ill. Udg. 1932 217.
- (2) ERIK DAL: *Nogle tidlige xylografer af F. Hendriksen, udg. med ledsagetekst og et kapitel om Ude og Hjemme*, 1984 69. Denne bog har haft væsentligt udbytte af breve fra og til F. Hendriksen i Det kongelige Biblioteks Håndskriftafdeling. Det gælder ikke denne artikel, idet der i breve fra og til F.H. 1884–85 ikke ses nogen omtale af emnet. Der er 12 fra F.H. til flere modtagere, 9 fra Georg Brandes, hvoraf dog 8 udate-rede, og 8 fra P. Chr. Asbjørnsen om detal-ler og tidsfrister vedr. eventyrbøgerne.
- (3) *Mennesker og Oplevelser*, I. udg. 1910 293; den stærkt rev. udg. 1932 232 sammenkæder ikke Lundbye-bogen og artiklen; videre i hovedværket om xylografen, VALD. PEDERSEN: *Xylograf F. Hendriksen 1847–1938*, 1963 311ff. Her optrykkes også artiklen fra 1884 ligesom tidligere separat i 1943 af C. VOLMER NORDLUNDE med eget forord og gengivelse af Politiken's forside fra 26. 12. 1884 som kassette, samt for Forening for Boghaandværk med forord af ERIK ZAHLE, med gengivelse af 14 bogsider, ingen bind. Gode bogeksempler med kommentar kan altid findes i VALD. PEDERSEN: *Dansk bogtypografi 1845–1958*, 1959.
- (4) Side 27ff i den livlige og vigtige skildring af *Bøger, bogsalg, boghandlere omkring 1875*, FfB 1969.
- (5) *Nordisk Boghandlertidende* 1885 nr. 51–52.
- (6) Flere datidige og nutidige tal i den i note 2 nævnte bog, især den sidste note. Efter HANS HERTEL: *Den daglige bog*, 1983 41, kan cite-res en undersøgelse af GUSTAV BANG fra 1904, hvorefter en landarbejder gennem-snitligt havde 5,06 kr. til blade og bøger om året, en husmand 5,69 kr. og en håndvær-ker 10,82 kr.
- (7) Grafisk Cirkel's mindeskrift for Gutenberg, *Det trykte Ord*, 1940.
- (8) *Tidsskrift for Kunstindustri* 1888 224–38, jf. nedenfor.
- (9) I forbindelse hermed har 1943-udgaven af Hendriksens artikel det uheld at afbilde en anden *Peder Paars* fra jubilæumsåret. Denne er ingen pragtudgave, men har den enkle ambition at meddele teksten billigt og endda med 6 Marstrand-tegninger i lito-grafi, og det lykkes til en pris af 14,25 øre arket. Se eksempel 6.
- (10) Heraf foreligger et udvalg af enkelttryk med et i Bogfortegnelsen og Kgl. Bibl. ukendt titelblad *Udvalgte Skrifter*; eksem-plaret har ejerindskrift fra 1879, og indholdet er utvivlsomt hvad der lå som rest-oplag.
- (11) R. PAULLI: Vore ældste komponerede bind. Bog- og erhvervshistoriske undersøgelser, *Fund og Forskning* VII 1960 151–83 og VIII 1961 140–71, standser ved næringsfriheds-lovens år 1857. Kgl. Bibl.s særstilling af så-danne bind er grundlagt ved en gave af bib-liotekar Carl Dumreicher, og en beskriven-de seddelkatalog ved bibliotekar Lisbet Martin Jensen foreligger, men har slet ikke kunnet fortsættes, skønt eller fordi samlin-gen er vokset meget stærkt siden; et enestå-ende materiale til fortsættelse af Paullis ar-bejde foreligger her, men vanskeligt tilgæn-geligt.
- (12) *FfB og Fagskolen for Boghaandværk 1915–1916. Virksomhed og Regnskab*.
- (13) Bogens kærne er en omarbejdelse af forf.s bidrag til samleværket *Danmark i Fest og Glæde*, 1935. Som tilsætning til læsningen bør nydes PETER URBAN GAD: *Khunketiden paa en anden Maade* (foredrag 1947, trykt 1948).
- (14) Gründer-tidens overdrevne dekorations-trang fremkaldte HERMAN BANGS roman-titel *Stuk* (1887, foregår få år før). PAUL NØRRESLETS udgave af romanen, serien Danske Klassikere 1987, oplyser, at ordets overførte, nedvurderende betydning kun findes i dansk og skyldes romanen og dens forfalds- og uæghedsmotiver.
- (15) Herom udførligt i Vald. Pedersens biografi, hvis anden halvdel er FfBs historie.